
SKALNÍ HROBKY VE STARÉ ŘÍŠI

Petra Vlčková

Tajemno, jež obklopovalo smrt a možnou posmrtnou existenci, vždy poutalo pozornost lidstva. Tento zájem vyústil ve vznik široké škály náboženských představ, které tyto jevy osvětlovaly a vykládaly. Podobně jako jiné národy i starověcí Egypťané shledali myšlenku o pomíjivosti pozemského života a nevyhnutelnosti smrti pouze obtížně přijatelnou. Toto dilema vyřešili nahlížením smrti jako přechodu, pomyslné „brány“, z jedné formy existence člověka do další. Skutečný lidský život se odehrával výhradně na zemi a byl časově omezený okamžiky zrození a smrti. Posmrtný život byl naopak celistvější, a ačkoli cesta k jeho dosažení byla plná nejistot a nebezpečí, pro ty, kteří se na něj připravili a úspěšně prošli zkouškami, trval věčně.¹

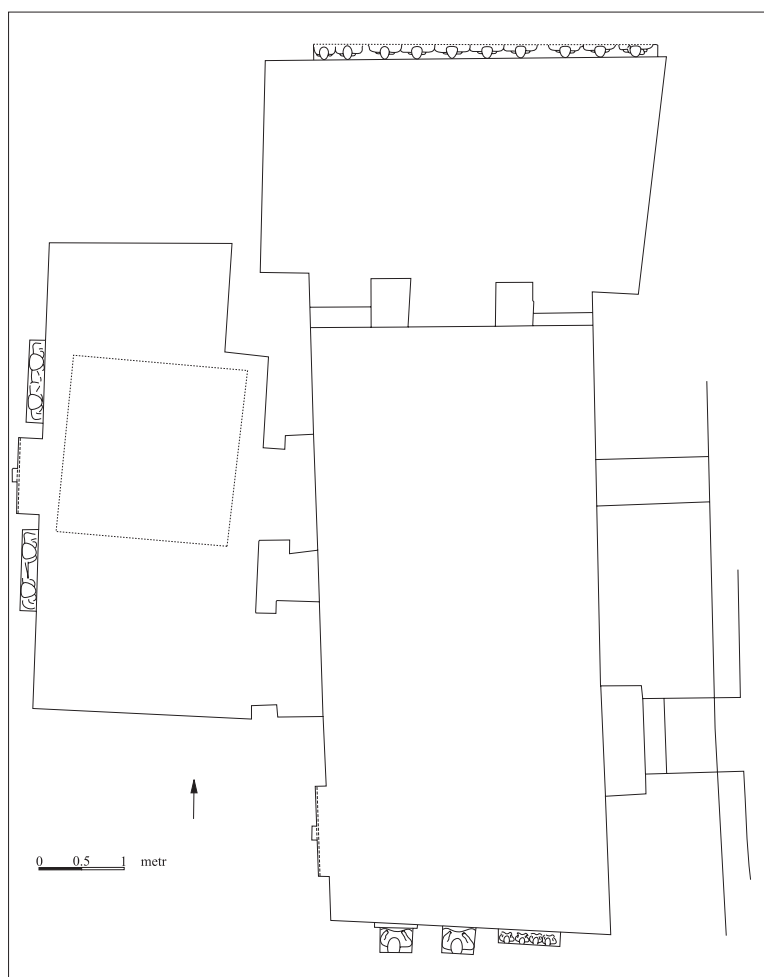
Jednou z podmínek, jež musely být splněny pro dosažení posmrtného života, byla i stavba hrobky, skutečného „domu života pro věčnost“. Stavební podoba nekrálovských hrobek samozřejmě prodělala ve staroegyptském období mnoho proměn. Dva základní typy nekrálovských hrobek v tomto období tvořily mastaby a skalní hrobky. Neznáme však mechanismy, podle kterých se řídil výběr stavební podoby budoucí hrobky. Nelze rovněž konstatovat, že by určitý typ hrobek byl preferován pouze úzce vymezenou sociální skupinou obyvatelstva.

Obecně lze říci, že téměř všechny staroegyptské hrobky byly skalními hrobkami v původním smyslu tohoto slova, neboť jejich pohřební místa byla vytesána do rostlé skály. V egyptologii je však termín skalní hrobka používán pro popsání konkrétního a specifického typu hrobek. Termín skalní hrobka tak popisuje pohřební místo, jehož kultovní kaple byla celá nebo pouze z části vytesána do rostlé skály. Tento stavební detail odlišuje skalní hrobky od mastab, u nichž byla kaple zabudována do nadzemní části hrobky. Skalní hrobky sestávaly z obětní kaple a pohřebního místa, jako tomu bylo u všech staroegyptských hrobek, ale tyto základní elementy byly spojeny způsobem, který se velmi lišil od uspořádání prostor v mastabách. Představíme-li si ideální podobu skalní hrobky, pak v průčelí byla skála hladce otesána a nad vchodem a po jeho stranách byly napsány jména a tituly vlastníka hrobky. Krátkou vstupní pasáží návštěvník vstoupil do vnitřních prostor hrobky, které sestávaly z jednoduché kaple či z několika vzájemně propojených místností. V závislosti na významu a majetku majitele byly stěny místností zdobeny kolorovanými reliéfy či vázanými sochami. Hrobka mohla být

vybavena i serdabem – nepřístupnou místností spojenou s kaplí pouze malými průzory, kam byly umisťovány sochy majitele. V západní stěně kaple pak byly vsazeny nepravé dveře, jež představovaly hlavní místo uctívání kultu zemřelého. V podlaze před nimi ústila šachta či sestupný koridor, který vedl do pohřební komory. V jedné hrobce se mohlo nacházet více šachet, v nichž byli pohřbeni členové rodiny. Jako příklad takového ideálního uspořádání může sloužit skalní hrobka královny Meresanch III. (obr. 1).

Skupina skalních hrodek byla vnitřně velmi heterogenní a výsledná stavební podoba byla odvislá od mnoha faktorů a vlivů. Tato skutečnost činí jejich klasifikaci téměř nemožnou.

Domníváme se, že vznik skalních hrodek na memfidských nekropolích

Obr. 1 Půdorys skalní hrobky královny Meresanch III. v Gíze, podle Simpsona, W.K., *The mastaba of Mersyankh III*. Boston 1974, pl. 1.

a jejich rozšíření je jedním z výsledků celkové změny přístupu starých Egyptanů k posmrtné existenci a jejímu zajištění, k níž došlo na přelomu třetí a čtvrté dynastie, tj. na samém počátku Staré říše (kolem 2700 př. n. l.)². Tento typ nekrálovských hrobek by tak byl spojen s trendem ekonomizace a zefektivnění staveb hrobek a provádění zádušních kultů, jehož jedním z projevů byl i vznik a uspořádání nekrálovského pohřebiště v Gíze. Nelze se však domnívat, že by skalní hrobky tvořily další vývojovou fázi mastab. Poté, co se etablovaly jako druhý základní typ nekrálovské zádušní architektury období Staré říše, rozšířily se po celém území Egypta a na mnoha pohřebištích byly oba typy používány současně.

Na území Egypta existují dvě základní skupiny skalních hrobek. Jsou odlišené geografickým rozmístěním, dobou svého vzniku i použitými architektonickými a výzdobnými detaily.

První se nachází na západním břehu Nilu v okolí hlavního města Staré říše Memfidy, kde se skalní hrobky vyskytují téměř na všech pohřebištích. Jednotlivé nekropole tvoří souvislý pás počínající na severu Abú Rawášem a končící na jihu Médúmem. Znalost stavební podoby skalních hrobek však je do značné míry ovlivňována stupněm archeologického poznání jednotlivých nekropolí.

Druhou skupinu lze označit za hornoegyptský okruh. Masové rozšíření skalních hrobek tu je podmíněno geografickými podmínkami panujícími v údolí Nilu. Nutnost využít veškerou dostupnou půdu pro zemědělské účely a relativní blízkost strmých břehů nilského údolí vyústila ve stavbu převážně skalních hrobek.

Stavba skalních hrobek

V několika písemných pramenech máme zachovány doklady o okolnostech vzniku skalních hrobek. Postavit si hrobku byla jedna z podmínek, které musel starověký Egyptan splnit, aby dosáhl věčného posmrtného života. Obvykle si stavbu hrobky, ať již mastaby nebo skalní hrobky, zařizoval její vlastník. Panovník jako projev ocenění daroval pouze určité stavební a výzdobné elementy, jako např. sarkofág z kvalitního vápence, sochu či zárubně dveří vyrobené z tvrdých druhů kamene, na jejichž těžbu měl monopol. Pouze několika hodnostářům byla panovníkem darována hrobka celá, což svědčí o jejich vlivu a přátelských vztazích. Tato skutečnost poté byla výslovně zmiňována v autobiografických nápisech. Tak např. tajemník ranního domu Debeheni, jehož skalní hrobka se nachází v Gíze, říká:

„Co se týká této hrobky, byl to král Horního a Dolního Egypta Menkaure, nechtěl žít, je čil a prospívá, kdo mi daroval její místo. Stalo se tak při jeho cestě k pyramidě... Jeho veličenstvo vyčlenilo 50 řemeslníků, aby na ní každý den pracovalo ... Jeho veličenstvo nařídilo vyčistit místo od sutě a postavit hrobku, ... (a) přivést kámen z Tury pro obložení kaple. Společně s nepravými dveřmi a (druhými) dveřmi pro tuto hrobku, vyrobenými správcem mužstva, dvěmi vrchními dohlížiteli

řemeslníků, královským tesařem a kameníkem, mi přinesli sochu, jež vypadala zcela jako živá...

Již zmíněný Debeheni nám rovněž poskytuje i popis rozměrů své hrobky:

„Královský výnos, který byl učiněn pro správce kameníků ..., o stavbě hrobky dlouhé 100 loktů, široké 50 loktů a ... loktů vysoké...

Někdy se stávalo, že kameníci špatně odhadli kvalitu skalního podloží, do něhož hrobku hloubili. Podložní vápenec mohl být tak nekvalitní, že nebylo možné do něj vysekat místnosti, nosné pilíře a výzdobu, neboť se drobil. V tomto případě ponechávali hrobku nedostavěnou a příslušný hodnostář si nechal vybudovat novou na jiném místě. Skupina takových nedokončených hrobek je vyhloubena především do skalní stěny západně od paty Rachefovy pyramidy.

Výzdoba

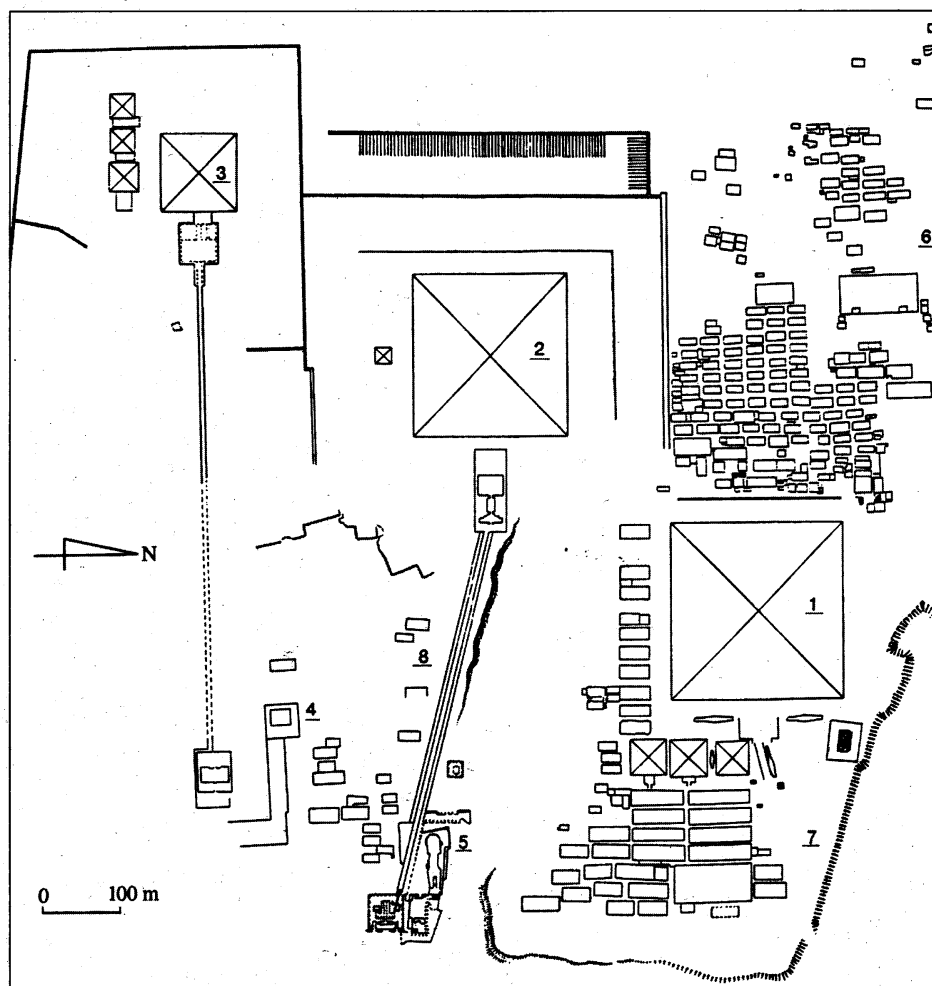
Při výzdobě skalních hrobek byly používány určité postupy, jež nebyly v takové míře typické pro mastaby. Především se jedná o vázané sochy, které ve skalních hrobkách našly své přednostní uplatnění. Tato skupina soch, označovaných jako vázané, znázorňuje lidskou postavu jakoby vystupující ze skalní stěny, ze které byla vytesána a s níž je stále pevně spojena zadní částí těla. Nejčastějším typem zobrazení je jednotlivá, vzpřímeně stojící mužská postava, často vytesána v samostatné nice (Irukaptah). Niky se sochami byly vytesány buď do stěn kaplí či pilířů, jež architektonicky členily vnitřní prostory skalních hrobek. Vedle tohoto typu se ale rovněž vyskytují jak párové sochy, tak mnohonásobné zobrazení majitele hrobky uvnitř jedné niky (Debeheni, Meresanch III. – obr. 2). Význam mnohonásobných zobrazení není dosud jednoznačně objasněn.

Jejich počet byl pravděpodobně stejně proměnlivý jako počet volně stojících soch v soudobých mastabách. Zarážející je i skutečnost, že mnoho velkých skalních hrobek neobsahuje žádnou vázanou sochu, zatímco v hrobkách poměrně skrovných rozměrů jich bylo nalezeno velké množství. Průměrný počet vázaných soch, pokud jimi byla hrobka vybavena, je kolem 6. Avšak největší dosud nalezený počet soch v jedné hrobce je 29. Nechal si ji vytesat Kaherptah a nachází se na Východním pohřebišti v Gíze.

Umělecké provedení vázaných soch vykazuje určité společné znaky. Stojící sochy zaujímají strnulý, téměř až nepřirozený postoj. Obličje jim lemují paruka kryjící uši, jež spadá téměř na ramena, která jsou velmi široká. Naopak jejich hrudník je příliš úzký. Rovněž modelace svalů je potlačena – postavy tak budí plochý dojem a nemají naznačeny žádné podrobnosti. Dojem živosti jim tak propůjčuje pouze výrazná polychromie.

Kromě vázaných soch byly stěny skalních hrobek samozřejmě zdobeny i reliéfy, jejichž výzdobný program se nelišil od soudobých mastab.

SKALNÍ HROBKY

Plán pohřebiště v Gíze (podle G. Reisnera). 1 – Chufuova pyramida, 2 – Rachefova pyramida, 3 – Menkaureova pyramida, 4 – stupňovitá hrobka Chentkaus I., 5 – Velká sfinga, 6 – Západní hřbitov, 7 – Východní hřbitov, 8 – Centrální hřbitov.

Obr. 3

Vyskytují se běžná témata, jako např. průvod nosičů pohřební výbavy, její výroba, plavba po Nilu do Abydu a Sájí či scény dokreslující průběh zemědělského roku.

Skalní hrobky na memfidských pohřebištích

Jak již bylo uvedeno výše, skalní hrobky se nacházejí na všech nekropolích ležících na západním břehu Nilu v oblasti bývalé staroegyptské metropole Memfidy. Na jednotlivých pohřebištích byly upřednostňovány určité stavební elementy, jež byly pomíjeny jinde.

Nejstarší známé skalní hrobky byly vytesány v Gíze do teras kame-nolomu, který byl využíván při stavbách Rachefovy a Menkaureovy pyramidy. První skalní hrobky lze datovat do období vlády Menkaurea a byli do nich pohřbeni příslušníci Rachefovy rodiny. Tato skupina hrobek se nachází bezprostředně při Rachefově vzestupné cestě. Mezi vlastníky těchto skalních hrobek patří Menkaureovy ženy – královny Persenet a Chamerernebty I. a jejich synové – princové Nebemachet a Nikaure. Stavitelé tak využili prostor, který vznikl lámáním kamene pro stavbu dvou již zmíněných pyramid.

Podle některých egyptologů však leží počátky skalních hrobek v severní části pohřebiště v Sakkáře, v útesech poblíž starověkého Anubeionu. Nejstarší hrobky zde měly využít přírodních puklin ve skalách, které byly teprve sekundárně upraveny člověkem. Bohužel zmíněné hrobky jsou velmi poničené a nebyly v nich nalezeny dostatečně chronologicky průkazné nálezy.

Stavební podoba kaple byla ovlivněna mnoha faktory; přesto je třeba konstatovat, že ve skalních hrobkách na memfidských nekropolích nebyly používány žádné specifické typy kaplí, jež by byly používány výhradně pro tento typ nekrálovských hrobek.

Zdá se, že skalní hrobky v Gíze byly projektovány tak, aby vyhovovaly jak kvalitě skalního podloží, tak možnostem a přáním jejich vlastníků. Proto se nevyskytují dvě hrobky, jež by byly totožné.

Gíza

V Gíze se nachází největší počet skalních hrobek v memfidské oblasti. Dosud nebyly souhrnně zpracovány a vzhledem ke stále probíhajícímu archeologickému zkoumání gízské nekropole nebylo možné přesněji stanovit ani počet skalních hrobek, jež zde byly doposud objeveny. Skalní hrobky byly v Gíze stavěny od druhé poloviny 4. dynastie po konec Staré říše. Jejich výskyt se soustřeďuje do několika početně významných skupin (obr. 3).

Gízské skalní hrobky patří svými půdorysy k nejrozvinutějším v rámci memfidských pohřebišť. Obvykle mají několik místností, jež jsou odděleny zástěnami zdobenými reliéfy či řadou pilířů.

Mezi nejvýznamnější hrobky na gízské nekropoli bezesporu patří skalní hrobka Debeheniho, jež se nachází jihovýchodně od Rachefova

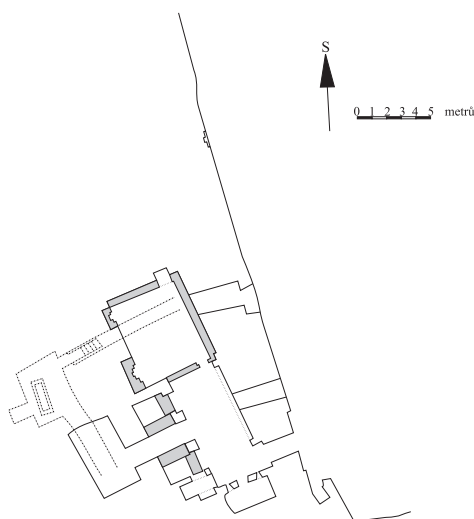
pyramidového chrámu v tzv. Centrálním poli a je přístupná návštěvníkům (obr. 4). Nejenže se jedná o největší skalní hrobku v Gíze, ale společně s hrobkou královny Meresanch III. představuje vrchol použití vázaných soch při výzdobě skalních hrobek. Hrobka je datována do období po polovině 5. dynastie a její výzdoba byla velmi poničena venkovany, kteří v hrobce uctívali místního svätce Sidi Hamida es-Semmana, který v ní přebýval. Hrobka je známa svými reliéfy, které se vztahují k závěrečným fázím pohřebního rituálu a nápisem, který zmiňuje návštěvu panovníka Menkaurea na staveništi v Gíze, při které rozhodl o stavbě Debeheniho hrobky. Na reliéfu je zachycena scéna vztahující se k ukončení pohřebních rituálů, kdy byla socha zemřelého vytažena na střechu hrobky a zde byla vykonána oběť. Ve východní stěně jedné z místností v hrobce se nachází 13 vázaných soch vytesaných do jedné společné niky, jež se od sebe liší použitým typem oděvu.

Sakkára

Na sakkárské nekropoli se, podle současného stavu poznání, skalní hrobky vyskytují pouze ojediněle. S postupným prohloubením poznání archeologického bohatství se však tento obraz dozajista změní. Specifickým znakem sakkárských hrobek je menší podlouhlý otevřený dvůr částečně vysekaný do skály, v jehož stěně se otevíral vchod do vlastní kaple. Dvůr mohl sloužit jako shromaždiště příbuzných při vzpomínkových rituálech. Dalším znakem jsou poměrně malé rozměry hrobek a použitý typ kaplí, jež jsou označovány jako koridorové. Rostlá skála v Sakkáre nedosahuje potřebné kvality a tvrdosti a proto byly stěny kaplí i vázané sochy potaženy tenkou vrstvou omítky, do níž byly provedeny konečné detaily reliéfní výzdoby i polychromie vázaných soch.

Menší skupinka 11 skalních hrobek se nachází poblíž vzestupné cesty patřící k pyramidovému komplexu panovníka Venise. Mezi nimi je dominantní skalní hrobka kněze Irukaptaha, představeného řezníků (obr. 5).

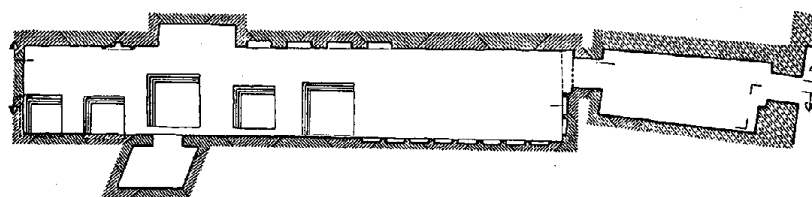
Tato hrobka, poměrně skromných rozměrů (koridorová kaple měří 13,5 x 2,5 m), se pyšní 19 vázanými sochami v různém stupni dokončení, jejichž polychromie, ač poničená, dodnes udivuje živostí barev. Na východní stěně (obr. 6) se nachází 7 dokončených, téměř identických soch, jež zpodobňují Irukaptaha. Na pilířích oddělujících jednotlivé niky jsou vytesány nejdůležitější tituly a jméno vlastníka. Tato hrobka nám mimo to poskytuje informace o procesu vzniku vázaných soch. Nejprve byla na skálu schematicky načrtnuta postava a nika. O jistých nejasnostech v rozvržení jednotlivých soch svědčí i trojnásobné opravy provedené červenou a černou barvou. Poté byly postavy a niky hrubě vytesány do rostlé skály, postavy byly ohlazeny a pokryty vrstvou omítky, jež vyhladila nerovnosti skály. Pokud bylo zapotřebí zdůraznit detaily, byly přidány další vrstvy. Celek byl nakonec opět vyhlazen a pokryt polychromií.

Obr. 4 Půdorys skalní hrobky Debeheniho v Gíze, podle Hassan, S., *Excavations at Giza IV*. Cairo 1943, fig. 120.

Abúsír

Doposud nemáme v Abúsíru přítomnost skalních hrodek archeologicky jednoznačně prokázanou, přesto lze jejich existenci předpokládat. Během odkrývání pohřebního komplexu soudce Kara a jeho syna Intiho byly při vybírání jedné z šachet objeveny vápencové bloky s vázanými sochami kněze Pepi-Meriherišefa, jehož krásné jméno bylo Meri (obr. 7). Byly nalezeny dohromady 3 bloky, do nichž bylo vytesáno 5 nik s vázanými sochami. Na pilíři, který dělí jednotlivé niky, je vytesáno jméno Pepi-Meriherišefa a jeho tituly. Vázané sochy jsou doplněny fragmentem z ideální autobiografie majitele. Na základě nejbližších paralel

Obr. 5 Půdorys skalní hrobky Irukaptaha v Sakkáře (de Rachewitz, B., *The Rock tomb of Irw-k3-ptah*. Leiden 1960, pl. 1)

ze Sakkáry lze předpokládat, že bloky pochází ze stěn hrobky, jež svým výzdobným programem imitovala soudobé skalní hrobky. Důvodem, proč nebyly postavy Pepi-Meriherséfa vytesány do rostlé skály, může být velmi špatná kvalita podložní skály v Abúsíru. Toto uspořádání nemá v dosud publikovaných hrobkách obdobu. Avšak vlastní hrobka Pepi-Meriherséfa dosud čeká skryta pod pískem Západní pouště.

Hornoegyptský okruh skalních hrobek

Maximálního využití se skalní hrobky dočkaly v oblasti Horního Egypta, v provinciích. Tento typ hrobek dokonale vyhovoval geografickým podmínkám v údolí Nilu. Strmé úbočí skal lemující tok Nilu a jeho úrodný pás zemědělské půdy poskytoval dostatek prostoru pro vytesání skalních hrobek. V okolí správních center jednotlivých *nomů* tak vznikla celá skalní pohřebiště, která byla používána od druhé poloviny Staré říše.³

Vývoj skalních hrobek v provinciích vždy podléhal silnému vlivu centrální memfidské oblasti, avšak tyto vazby byly lokálně determinovány a odstupňovány i v rámci jedné lokality. Z centra státu byli do provincií vysíláni umělci, kteří se poté podíleli na výzdobě hrobek význačných hodnostářů. Ve stavebních a výzdobných elementech se tak projevovala celá řada faktorů. Mezi nejdůležitější patřily lokální tradice a vývoj jednotlivých pohřebišť; vliv sousedních krajů; váha správních center, ke kterým pohřebiště přináležela v rámci správy sjednoceného Egypta; lokální odlišnosti a individuální odchylky.

Mezi nejdůležitější pohřebiště, na nichž se nacházejí skalní hrobky, patří Meir, Hagarsa, el-Berša a především Kubit el-Hawa u Elefantiny.

Ačkoli některé skalní hrobky v provinciích byly datovány do 4. dynastie, hlavní období jejich rozkvětu spadá do 5. a 6. dynastie. Na počátku stavitelé hledali způsob, jak přenést klasický typ nekrálovské pohřební architektury, hrobku typu mastaby, do skalnatého prostředí. Vzniká tak unikátní kombinace mastaby a skalní hrobky – tzv. skalní mastaba. Skalní stěna byla nejprve opracována a upravena tak, aby její sklon odpovídal obvyklému sklonu u mastab, tj. přibližně 85°–90°. Poté byla vytesána do skály chodba, která obtékala ponechané těleso skalní mastaby. Stěny této obíhající chodby byly zdobeny reliéfy či vázanými sochami. Ve vlastní „mastabě“ byla většinou vytesána chodba, do jejíž západní stěny byly usazeny nepravé dveře majitele hrobky a popř. jeho manželky. V podlaze této chodby se rovněž otevírala ústí šachet, z jejichž dna byly přístupné pohřební komory. Rovněž v provinciích nacházejí ve výzdobném programu uplatnění vázané sochy. Vyskytují se zde v procentuálně mnohem větším počtu než na memfidských nekropolích.

Během 5. dynastie dochází k rozvoji skutečných skalních hrobek. Pokud se pohřebiště nachází v blízkosti Nilu, je na jeho břehu malé přístaviště, z něhož vede vzhůru k hrobce otevřené schodiště. Vlastní vstup může být zdoben dvojicí malých hrubých obelisků. Honosnější hrobky mají průčelí zdobené i pilíři. Součástí vnitřního uspořádání hrobek se

mohou stát i sloupové či pilířové síně. Většina skalních hrobek však má stále jednoduchý půdorys.

Tradice skalních hrobek se v provinciích udržela i po pádu Staré říše. V následujícím období se rozvinuly v samostatný typ s osobitým vývojem, jenž vyvrcholil v hrobkách Nové říše.

Skalní hrobky představují významný pramen našeho poznání života, umění a myšlenkového světa starých Egypťanů. Tento typ pohřební nekrálovské architektury se nadále rozvíjí i po pádu Staré říše. Na několika málo příkladech jsem se pokusila nastínit rozmanitost a pestrost této skupiny hrobek.

P o z n á m k y :

1 K problematice pohřebních představ Egypťanů v češtině – Verner, M., *Pyramidy. Tajemství minulosti*. Academia, Praha 1997; Bárta, M., *Sinuhetův útěk z Egypta. Egypt a Syropalestina v době Abrahamově*. Set Out, Praha 1999, 170–223.

2 Viz Miroslav Bárta, „Pojetí času ve společnosti a hmotné kultuře“, *Archeologické rozhledy* XLIX, 1997, 278 - 293.

3 K tomuto tématu – Brunner, H., *Die Anlagen der Ägyptischen Felsgräber bis zum Mittleren Reich*. [Ägyptologische Forschungen, 3] Augustin, Glückstadt 1936; Dodson, A., *Egyptian rock-cut tombs*. [Shire Egyptology, 14] Princes Risborough, Shire 1991.

Obr. 2 Skalní hrobka královny Meresanch III. v Gíze, pohled na stěnu zdobenou vázanými sochami (Simpson, W.K., The mastaba of Mersyankh III. Boston 1974, pl.VI)

Obr. 7 Jeden z vápencových bloků s vázanými sochami Pepi-Merihershefa z Abúsíru (foto Kamil Voděra)

Obr. 6 Pohled na východní stěnu v Irukaptahově hrobce

